

Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után

1940. AUGUSZTUS 30-IKÁNAK fényes napja, amely az erdélyi magyarság nagy többségének hő álmait valóra váltotta, jelentős határkö Észak-Erdély történelmi és művészeti emlékeinek historiájában is. Templomok és várak, kastélyok és kúriák, városi paloták s népi alkotások egész serege, szobrászati, festészeti és iparművészeti kincseikkel egyetemben kerültek vissza a biztonságot nyújtó magyar államiság keretei közé; mindennek fontosságát nemcsak a műemlékekkel foglalkozó szaktudósok s a művelt közönség ismerte fel, hanem az egész magyar nemzet, hiszen e műemlékek a visszatért városok s falvak szimbólumaivá emelkedtek a tovatűnt huszontkét esztendő alatt. A belvederei napok lázas óráiban rajzolt térképekbe a kolozsvári Szent Mihály-templom, a váradi és szatmári székesegyház képét illesztették bele, Kalotaszeg, a Székelyföld fatornyos templomait, Marosvásárhely közművelődési palotáját s az illusztrált lapok első oldalán Hollós Mátyás kolozsvári érclova szegte előre büszke fejét; százezrével készültek az új képeslapok s boldogan derültek a szemek magyar felirataikon. Az öröm, amely ez ódon emlékeket körülölelte az Erdélybe utazók légióinak szívében, a birtoklás megnyugtató érzésévé csöndesült azóta; a műemlékek ügye visszakerült az arra hivatottak kezébe, az állam, az egyházak, a városok gondjaiba s a művészettörténeti tudomány szaktudóinak érdeklődési körébe. Két év nem nagy idő a történelem hömpölygésében, de ily világformáló korszakban éppen nem jelentéktelen mozzanat; szemügyre kell vennünk műemlékeink helyzetét is, mindazt, ami történt körülöttük, érettük s különösképpen figyelniük kell azoknak a sorsát, amelyek az új határ sorompói mögül néznek reánk Erdély déli részének földjéről. A műemlékügy nagy nemzetpolitikai jelentősége követeli meg mindezt tőlünk.

I.

A TOVATŰNT HUSZONTKÉT ESZTENDŐ elsőrendű fontosságú magyar ügyé érlelte meg Erdély műemlékeinek kérdését, hiszen ezek a valóságos, élő történelem képviselői, arcukatokra van írva az elmúlt ezredév minden változása s ékebben beszélnek az Erdélyre fenntartott történelmi jogainkról minden néprajzi természetű évről s magyarázatnál. Erdély földjén a magyar mellett sok más nép is gyökeret vert s elhelyezkedésük, településüknek, arányszámaiknak módosulása állandóan változott az Árpádok korától napjainkig; fogyott, pusztult a századok

véres, nemzetfenntartó háborúban a magyar s szaporodtak a bevándoroltak. Kaleidoszkópszerű képet nyújt a településtörténet, ám ehhez képest egységes szellemet képviselnek Erdély műemlékei; a Nyugathoz forrott magyar kultúra és művészet hirdetői ők, elenyészően csekély kivétellel valamennyien s egyazon teremtő akarat, művészeti szellem hívta létre őket, mint az erdőkön inneni országrész alkotásait. *A nyugati kereszténység eszméjében fogant Szent István-i Magyarország elvitathatatlan történelmi egységének legigazibb ügyvivői Erdély műemlékei*; nem poros könyvtárak és levéltárak mélyén lappangó dokumentumok, hanem mindenkitől ismerve és szeretve élnek, kövé meredten, a városok és falvak piacán. Elsőrendű magyar ügy volt két évtizeden át ez emlékekre gondolni, a trianoni tilalomfán kívül s belül; a magyar állam azonban úgyszólván csak aggódó figyelmét s szeretetét küldhette a határon túlra, a róluk való gondoskodás a kisebbségi sorsba süllyedt erdélyi magyarság feladata volt. Kettős problémát vetett fel a műemlékügy felelős intézőinek szemében. Az első dolog az emlékek reális megőrzése, épségben való fenntartásuk s kijavításuk, helyreállításuk volt; a másik tudományos feldolgozásuk, történelmüknek megírása, a rájuk vonatkozó fényképes, rajzi és írott adatok összegyűjtése, közzététele s a magyar történelmi jogok általuk való hirdetése a hazai s a világközvélemény előtt. A trianoni magyar állam közvetlenül nem nyúlhatott bele az erdélyi műemlékvédelembe s ez a helyzet a 30-as évektől kezdve folyton romlott az idő múlásával; annál nagyobb lendületet vett a magyar művészettörténeti irodalom, mind nagyobb számmal láttak napvilágot az Erdély műemlékeivel foglalkozó publikációk. E területen viszont az erdélyi magyar tudósokra háramlott a feladat oroszlánrésze, hiszen nekik sokkalta inkább módjuk volt a helyszínen tanulmányozni az emlékeket, lefényképezni azokat s kinyomozni adataikat a levéltárakból. Ez az idő volt az erdélyi művészettörténet hőskora; *Kelemen Lajos* lelkesítette és irányította a kutatók maroknyi csapatát, látta el útmutatásokkal, adatokkal kartársait, akiknek tenger nehézséggel kellett megküzdeniök, míg Erdély falvait bejárhatták, ezer sanda szem tekintete előtt vagy lopva fényképeket készíthettek és alaprajzokat vethettek papírra. Meg kellene írni e heroikus küzdelmek történetét is, lefesteni, hogyan készültek a művészettörténeti dolgozatok; tárgyi mi voltuk már ismeretes s mindazok az elvi harcok is, amelyeket a magyar tudomány anyaországi és erdélyi képviselői a román szakemberekkel folytattak. A román műtörténészek Erdélyt holmi Bizánccá szerették volna átfesteni s bebizonyítani, hogy e föld a keleti művészet tartománya volt; öt-hat kisebb kőtemplomot s a későbbi korokban keletkezett fátemplomocskák belső díszítését kellett fölébe tornászniok Erdély évezredes, nyugati stílusú műgyakorlatának...¹ Nehéz s még egy *Strzygowski* erejét is meghaladó célkitűzés volt ez s eleve sikertelenségre ítéltetett.

E helyütt azonban bennünket nem a művészettörténeti elvek csatája érdekel – még ha azok is irányítják a műemlékvédelem útját, – hanem monumentumaink valóságos életsorsa az elmúlt évtizedek alatt. Két évvel ezelőtt e szemle hasábjain már hosszabb tanulmányban foglalkoztunk e kérdéssel² s nem bocsájt-kozhattunk ismétlésekbe; kifejtettük már akkor Erdély műemlékeinek közjogi

¹ Magyar művészet és erdélyi művészet c. munkámban részletezem e kérdést (*Erdélyi Múzeum*, 1935. XL. köt. 336–361. 1., valamint *Erd. Tud. Füzet.* 80 sz.). L. még: *Szenttamási István*: Az erdélyi magyar műemlékek és a románok. *Magyar Szemle*, 1936.

² Az erdélyi magyar műemlékpolitika feladatai. *Hitel*, 1940. évi 1. sz., (különnyomatban is). Kolozsvár, 1940. Glória ny. 16. l.

helyzetét a román világban, rámutattunk pusztuló, romló állapotokra, a bennük veszélyeztetett nagy nemzeti értékekre s sürgettük az erdélyi magyar műemlékügy intézményes megszervezését. 1940 forró nyarán látott napvilágot e dolgozat s *int-ra muros* írva, hangfogót kellett tenni méltatlankodásunknak erősebb kifakadásaira; nem beszélhettünk az erőszakosan megsemmisített emlékekről, mint a kolozsvári Újhelyi-féle ötvös háznak egy román műemlékbizottsági tagtól való megcsonkításáról, a régi Nemzeti Színház sírjának megásásáról s megannyi más fájdalmas dologról; most sem szándékozunk azonban mindezt kitergetni. Már akkor hangsúlyoztuk s maiglan is áll a tétel, hogy a műemlékek pusztulásának leghatalmasabb tényezői az idő és a szegénység; az erdélyi magyarság akkori, végsőkig lerongyolott helyzetében s a háborús világban műemlék restaurálásra távolról sem volt képes s még legfontosabb emlékeink egyikének, a kolozsvári főtéri templomnak helyreállítása ügyében sem tudtunk semmit sem tenni. Éppen hogy sikerült szakértővel megvizsgáltatni a templomot s e feladatra egyedül *Rados Jenő* budapesti műegytemi tanár vállalkozott, aki 1938 nyarán Erdélybe utazva elkészítette szakvéleményét;³ a munkához hozzáfogni azonban a legelemibb szükségletek hiánya miatt nem lehetett.

A műemlékügy érdekében folytatott kisebbségi küzdelem – amely *Bánffy Miklós* gróf vezetése alatt folyt – mégsem volt hiábavaló. A tudományos kutatás összegyűjtötte adalékok és fényképek igen jó szolgálatot tettek az erdélyi magyar ügynek a belvederei döntés előkészítésekor; *Teleki Pál* gróf, *Bárdossy László* és *Pataky Tibor* évtizedes fáradozásait végül is siker koronázta. *Teleki Pál* gróf irányította és hívta életre a magyar tudományos erőfeszítések foglalatját s megkoronázását, az Erdély című munka hatalmas kötetét,⁴ amely a magyar jogok tudományos érveit meggyőző erővel foglalta egybe; a németül s olaszul is megjelent mű mély benyomással volt a belvederei döntést meghozó státusférfiak szemében. Az erdélyi magyar művészetre vonatkozó tanulmányt *Gerevich Tibor* írta, szaktudományunk vezető mestere; az adatgyűjtés mozaikjaiból plasztikus s élesen megvilágított egészet formált, rámutatva arra, hogy Erdély műemlékeit ugyanaz a stílusakarát és művészeti szellem hozta létre, mint a Szent István-i Magyarország többi alkotását, a felvidékieket s a dunántúliakat is. *Gerevich* e nagyvonalú tanulmányával nagy szolgálatot tett a revízió ügyének s benne összpontosult mindaz, amivel a magyar művészettörténeti tudomány a nagy pörben való ítéletmondáshoz 1940 nyaráig hozzájárulhatott.

II.

MEGRAJZOLÓDOTT IMMÁR a belvederei határ s az attól északra eső műemlékeket szabad, magyar levegő lengi körül; rengeteg nagyértékű történelmi emlék került vissza a magyar államiság s műemlékvédelmi szervezet joghatálya alá. E műemlékeket szűkre szabott tanulmányunk keretén belül lehetetlen felsorolni: helyrajzi tekintetben végre általánosan ismeretes, mely vármegyék műemlékei vannak újra magyar birtokban. A Partium nagy részének emlékei visszakerültek:

³ E szakvélemény – kinyomatlanul – a kolozsvári róm. kat. egyházközösség irattárában fekszik. *Rados Jenő* ugyanakkor Gyulafehérvárra is leutazott, hogy a székesegyház állapotát megvizsgálja.

⁴ Erdély. Kiadta a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1940. Athenaeum.

Várad barokk templomai, ősi várának maradványai, nagy hírű püspöki palotája, a szatmári székesegyház, a nagykárolyi katolikus templom, a mezőtelegdi templom, az aranyosmedgyesi, hosszúfalvi kastély, a nagyszalontai csonkatorony s Bihar számos középkori egyháza emelendő ki e helyütt. Magyar földre kerültek Kolozsvár, Dés, Szamosújvár, Zilah, Beszterce, Marosvásárhely s az egész Székelyföld műemlékei; külön meg kell említeni a bonchidai, zsibói, szentbenedeki, hadadi, válaszúti, csáki, mezősámsondi, gergyész, görgényszentimrei, uzoni, zabolai kastélyt, Sebesvár, Gyergyószárhegy, Székelyudvarhely várromjait, Marosvécs, Székelyzsombor várát, a székely templomkastélyokat, Harina, Ákos s a Kalotaszeg, Szilágyság s általában valamennyi megye templomait, megannyi becses emléket a magyar művészetnek, minden berendezésükkel: szószékeikkel, oltáraikkal, mennyezet- s karzatfestményeikkel, oltárképekkel, síremlékekkel s ötvösművészeti remekekkel egyetemben. Igen nagy műemlékanyag ez; valamennyi korstílus, a román stíl, a gótika, a reneszánsz, a barokk-rokokó s a klasszicizmus emlékei fontos alkotásokkal vannak képviselve; az újkori emlékszobrászat oly kimagasló művei, mint a kolozsvári Mátyás- s a zilahi Wesselényi-szobor is magyar tulajdonná váltak újra. Bár mindenkor határozottan állást foglaltunk, művészettörténeti alapfelfogásunkból kifolyólag, azon téves nézet ellen, mintha egész Erdély emlékei között külön, élesen kategorizálható „magyar”, „székely”, külön „szász” vagy „román” műemlékek volnának (mindez legfeljebb csak a népművészetre érvényes néprajzi elvnek az átvétele a műemlékek természetére) – mégis meg kell engednünk, hogy túlnyomó többségben oly emlékeket csatolt vissza a belvederei döntés Magyarországhoz, amelyek az alkotások tulajdonjoga s az azokhoz fűződő, történetileg kifejlődött érzelmi mozzanatok folytán a magyarsággal szorosabb vonatkozásban vannak. Nem ez a helyzet a műemlékek alkotói, létrehívó mecénásai s a mesterek tekintetében, mert itt a belvederei határ nem választóvonal; ily értelemben *Erdély művészetföldrajzilag egységes és oszthatatlan terület*, hiszen ezt az alapproblémát nem a néprajzi, hanem a történelmi elv, a művészeti stílusok természete határozza meg. Erdély művészetileg egységes terület volt ezer éven át s ahol mégis különféle törekvések jutottak érvényre s más és más stílusárnyalatok alakultak ki, e folyamatok nem futottak egyazon vágányon a politikai történelemmel. *Valamennyi visszakerült műemlék magyar műemlék*, mint ahogy a túlhan maradt monumentumok sem „idegenek” számunkra; ez a magyar művészettörténet s az ettől irányított műemlékügy határozott elvi állásfoglalása.

ÉSZAK-ERDÉLY MŰEMLEKEI a Műemlékek Országos Bizottságának joghatálya alá kerültek; a bizottságra hármlik a feladat, hogy jóvátegye és helyrehozza mindazt a pusztítást és mulasztást, amit az emlékezetes huszonkét esztendő terhére róhatunk. Roppant feladat ez, még felmérni, számba venni is nagy szervezetet mozgathatna meg; gyors elvégzését a mindenkitől ismert körülmények teszik lehetetlenné. A magyar államnak hihetetlen erőfeszítést kell tennie, hogy az elmúlt évtizedek hátrányait még csak a legelsőrendű tennivalók tekintetében is behozza; a nemzeti létért folytatott háború légkörében eredményes műemlékvédelmi tevékenységet kifejteni rendkívül nehéz dolog. Az emlékvédelem még a legnyugodtabb béke korszakában is fényűzésnek tűnik sok felelős tényező szemében; hát még olyankor, midőn a fegyverek között hallgatnak a múzsák!... Az Erdélyre vonatkozó belvederei döntést csak két évvel előzte meg az első, amely a Felvidék magyarlakta

részét csatolta vissza s ekkor is igen sok műemlék került magyar földre, élükön Kassa hatalmas katedrálisával, s ez ugyancsak alapos helyrehozatalra szorul mindmáig. A Műemlékek Bizottságára a tennivalók özöne hárult már az első döntőbírói határozattal is, a második meg éppen *embarras de richesse* forrásává lett, ugyanakkor, midőn az állami költségvetésnek a legmesszebbmenő takarékoságot kell szem előtt tartania.

A műemlékügy nagy nemzetpolitikai fontossága s a vele kapcsolatos tudományos eredmények hatóereje azonban az illetékeseket a kérdés lehető legmesszebbmenő felkarolására készítette; a közoktatásügyi kormány felhívására a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) is elkészítette elnökének, *Gerevich* Tibornak irányításával a legsürgősebb tennivalók programját, hogy működésének jótékony hatását Erdély emlékeire is kiterjeszthesse. Gondos körültekintés és igen gyakori helyszíni kiszállás nyomán – amelyben *Lux* Kálmán műegyetemi tanár, műszaki főtanácsos, a legkiválóbb magyar építész-restaurátor játszotta a vezető szerepet — a Bizottság tető alá hozta első munkatervét; legelőbb az 1941. évi külön erdélyi költségvetésben nyílt alkalom műemlék-restaurálásra. E költségvetés 60.000 pengőt engedélyezett erdélyi helyreállítási munkálatokra s a következőkben nyújtjuk a részletes specifikációt. A nagyobb restaurálási munkák között első helyen szerepel a rendkívül megviselt állapotban volt aranyosmedgyesi várkastély helyreállításának legszükségesebb teendőire előirányzott 20.000 pengő; a kolozsvári Mátyás-ház homlokzatának eredeti állapotba való visszahelyezésére és tetőcseréppel való újrafedésére 8.000 pengőt irányzott elő a Bizottság. A legfontosabb műemlék, a kolozsvári Szent Mihály-templom gyökeres helyrehozatala a MOB elsőrendű feladata lett; a meglazult szentélyfalak állékonyságának biztosítása a legsürgősebb feladat, s erre az 1941. évi költségvetésben 6.500 pengő jutott. A marosvásárhelyi vártemplom restaurálási munkái 4.000 pengővel szerepelnek ekkor s e nagyobb munkálatokhoz járulnak a kisebb tatarozások, amelyek főleg székelyföldi templomokat érintenek. A zabolai, földregéssújtotta ref. templomra 2.000, a csíksomlyói ferences zárdára 1.000 pengőt irányzott elő s a restaurálást maguk erejéből végző egyházak is hozzájárulásban részesültek; a szentdemeteri róm. kat. templom 500, a széki ref. templom 500, a misztótfalvi ref. templom 500, a homoródjánosfalvi unit. templom pedig 1.000 pengő állami hozzájárulással szerepel a költségvetésben. Ki kellett teljesen bontani a gelencei róm. kat. templom nevezetes falképeit is a maguk teljességében, erre ez évben 1.000 pengő jutott; a helyszíni kiszállások, alaprajzi és részletfelvételek, valamint a fényképezések 15.000 pengővel terhelték meg az erdélyi költségvetést.

Ezeket látta a MOB legelső és legsürgősebb feladatainak; az idő előrehaladott volta miatt (az erdélyi költségvetés későn került tető alá) a munkálatok nagy része az 1942. évre tolódott ki. Ez évre a MOB 115.000 pengős restaurálási javadalmából évi 40.000 pengőt szavazott meg a törvényhozás erdélyi célokra; az előző évihez képest kevesebb összegnek az ország hadbalépése a természetes magyarázata. A Bizottság fő célja a már megindított nagyobb munkálatok folytatása volt; az aranyosmedgyesi helyreállításra 20.000, a kolozsvári Szent Mihály-templomra 10.000, a marosvásárhelyi vártemplommal szoros egybefüggésben lévő sekrestye és kápolna restaurálására 6.000 pengőt irányzott elő a költségvetés; Marosvásárhelyen szerencsére nagy értékű s eddig ismeretlen középkori falképeket sikerült felfedezni. Kisebb helyreállításként szerepel a csíkelnei Szent János-templom tatarozásához

hozzájárulásképpen nyújtott 2.000 pengő; a gelencei falképek munkálatai folytatásgosan szintén 2.000 pengőben részesültek.⁵

A már megindult nagy munkákat tartja szem előtt a MOB 1943. évre megszavazott költségvetése; mintegy 30%-a van Erdélyre tervezve, a kolozsvári, marosvásárhelyi és az aranyosmedgyesi restaurálások folytatására. E tevékenység keretében különösen érdemes szemügyre venni a legnagyobb jelentőségű ügyet, a kolozsvári dóm restaurálásának kérdését; a művészettörténet szemében oly fontos s kiváló alkotás Erdély fővárosa egész társadalmának is legbensőbb szívügyei közé tartozik s sorsa minden magyart közelebbről érdekel.

A kolozsvári nagytemplom az utóbbi évtizedek alatt igen szomorú állapotba került s alapos restaurálása a legfontosabb feladatok egyike. E helyreállítás irányelveit és fő szempontjait részletezi *Rados Jenő* legújabbban megjelent beható tanulmányában.⁶ A templom homlokzatairól az idők vihara a dekoratív járulékokat: párkányzat-részleteket, fiálékat, faragványokat nagyrészt leverte; elsőrendű fontosságú így ezeknek a köveknek a pótlása, kiegészítése, amelyet a legnagyobb óvatossággal, minden hamisítás mellőzésével kell végrehajtani. A megviselt külsőnél azonban elébb való a veszélyes állapotban lévő szentély gyökeres rendbehozatala. Az esőlevezető csatornák ugyanis az elmúlt évtizedekben igen siralmas sorsra jutottak; a nedvesség talajkimosást és talajlazulást okozott; az egykor temetőül szolgált s így erősen megbontott templomkörnyék talaja lényegesen le-süllyedt. A roppant tömegű torony múlt századi építése alkalmával az alapozási munkák nem folytak – úgy látszik – elég alaposan; mindez együttesen eredményezte, a boltozatok nyomásával súlyosbítva, a szentély falainak meglazulását s kifelé hajlását. E bajt már évtizedekkel ennek előtte észrevették s tartó, belső keresztvasak- kal igyekeztek a szentély falait megerősíteni; építészeti körökben e kötővasak, amelyek a szétomlani készülő építményt tartják, ugyancsak nevezetesek, akár a pisai ferde torony; *Csányi Károly* már harminc éve megjegyezte, hogy a falakat csak az imádság tartja... Elkerülhetetlenül sürgős így a szentély állékonyságának biztosítása s ez a MOB legelsőnek vallott erdélyi feladata. A munkával kapcsolatban több terv, így az újraboltozás gondolata is felmerült; a jelenlegi boltozás, amely a XVIII. századból való,⁷ nyomottnak tetsző ívbordáza-

⁵ Ez adatok a Műemlékek Országos Bizottságának irattárából valók; közlésük megengedéséért Gerevich Tibor professzor úrnak mondunk hálás köszönetet. Igen köszönjük egyben Dercsényi Dezső dr.-nak, a kiváló műtörténésirónak, a Bizottság tisztviselőjének nagy értékű útbaigazításait és adatközléseit.

⁶ Dr. Rados Jenő: A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása. Klny. a Technika 1942. évi 5. számából. Bp. 1942.

⁷ A szentélyboltozat keletkezésének pontos ideje nem ismeretes; stílusa a XVIII. századra vall; az építésre vonatkozólag levéltári adatunk nincsen. A legrégebb irodalmi közlés *Eszterházy János gróf*-tól való (A kolozsvári Szent Mihály-egyház történeti és építészeti leirata. *Arch. Közl.*, M. Tud. Akad., III. köt., U. f. I. köt., Pest, 1863), aki a szentély keresztboltozatos újjáalakítását a múlt századra (azaz a XVIII-ikra) teszi (V. ö. még *Kővári László*: Erdély építészeti emlékei, Kolozsvárt, 1866, 285. l.). *Bíró János plébános* (1734–60) azonban, mint egyesek vélik, a szentélyt újra nem boltoztatta, mert ennek az általa vezetett *Rationes Ecclesiae Claudiopolitanae*-ban feltétlenül nyoma lenne (v. ö. *tölem*: A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei, Kolozsvár, 1934); mikor a két mellékszentély boltozatát a plébános rendbe hozatta, erről részletes feljegyzés, valamint felirat is tanúskodik (l. id. munkámban, 57. l., valamint ennek nyomán *Grandpierre Edith*: A kolozsvári Szent Mihály-templom, Kolozsvár, 1936). Feltehetnénk, hogy a boltozat az 1763-i villámcsapás és a földrengés utáni időből való, midőn *Lukáts János plébános*, 1764–65-ben a barokk tornyot lehordatta (v. ö. *Grandpierre*, id. m. és *Kelemen Lajos*: Biserica Sf. Mihail din Cluj, Boabe de Grâu, An. IV. Nr. 3. →

taival a főhajó magasba törő, ünnepélyes hatású csillagboltozatától valóban eltér. Nem vitás, hogy ki kell szabadítani a szentélyablakok eltakart csúcsait s el kell távolítani a híres keresztvasakat; az újraboltozás kérdése, annak stílári megoldása már kényes s nagy körültekintést kívánó probléma. Általában *ellene vagyunk minden újraépítésnek*, s ha a szentélyboltozat XVIII. századi, ez még nem kívánná meg okvetlen átépítését, hiszen a templom e korbéli plasztikai ékességei is nagy becsben állanak a művészettörténet szemében; a szentélyboltozás, úgy, ahogy van, a dóm történetének egyik mozzanatát képviseli; a *Viollet-le-Duc* sugallta „stylszerű restauratio” amúgy is annyit rombolt a századforduló magyar műemlékeinek állagában s annyi történetietlen hamisításnak lett szülőanyjává. Ha azonban a kolozsvári templom szentélyének újraboltozása mellett döntene a MOB – végre alapos rekonstrukcióra szorul – nem helyeselhetjük a többek között javasolt, bordázat nélküli, sűrű osztású, ún. cellaboltozatot. Ha már gótikus boltozást nyer a szentély, az legyen összhangban a hajó csillagboltozataival; helyesebbnek tartanánk a cellaboltozás helyett azt a típust, amelyet *Rados*, idézett tanulmányában B és C betűk alatt közölt. Ez követi a hajóboltozás szisztémáját s vele egybehangolódhatik, míg a cellaboltozat, még ha 1942-re is mutat s megtévesztési szándék nélkül, nyíltan hirdeti saját építésének korát, *semmiféle erdélyi hagyományt vagy erdélyi ízlést nem képvisel*. Az erdélyi művészet, a transszilván gótika történetében e boltozás ismeretlen s mindez bizonyára befolyásolni fogja a kérdésben illetékesek állásfoglalását.⁸

Rados értekezésében javasolja a torony alatti kápolna gyökeres restaurálását, új szőnyegraktár építését, az orgonakarzat alatti, elfalazott rész keresztelő kápolnává való méltó átalakítását, a Fadrusz-feszület hozzá illő elhelyezését s az újszerű világítástechnikának, rejtett fényforrásaival való alkalmazását, valamint a dóm külső megvilágítását is. Igen megszívlelendő ama javaslata, hogy a főhajó boltozatainak kőjellegét a meszelés lehető óvatos eltávolításával érvényre kellene juttatni; feltétlenül helyeseljük a két mellékapszis-kápolna eltávolított, de szerencsére az Erdélyi Nemzeti Múzeumban megőrzött gyönyörű barokk oltárainak, Schuchbauer Antal műveinek visszaállítását. A templom középkori freskóinak restaurálását *Szentiványi Gyula*, a MOB főtitkára, – aki kiváló szaktudásával a többi erdélyi falkép-restaurálásokat is vezeti – már befejezte.

Még egy feladatra hívjuk fel e helyütt az illetékesek figyelmét, mikor ajánljuk a dóm egyik nagy értékű műemlékének, a *König János* alkotta, 1743–47-ben készült temetői portikusznak a templom főbejárata elé való visszavitelét a *Szentpéteri-templom* elől; e díszkaput, egykori fényképei alapján helyreállítani s eredeti helyére visszavinni műemlékügyünk felelős tényezőinek méltó és elmulaszthatatlan feladata.

← *Martie*, 1933, 127–137 II.); azonban *Lukátsból* hiányzott minden építő hajlam, hiszen a *Canonica Visitatio* meg is rója, hogy a tornyot „*Architectonicae artis ignorans*” bontatta le (1. id. művem, 42. I.). Nem tartjuk tehát kizártnak, hogy a boltozás a XVIII. század első tizedéből való, amikor az unitáriusok az 1697-i nagy tűzvész után a templomot a belgiumi és a hollandiai gyűjtés eredményéből restaurálták. A keresztboltozás típusa is inkább az előző századból kedvelté vált alakzat; a 60-as években már a fiókos dongabolt divatosabb. Mindez persze csak föltevés; a kérdés még teljes tisztázásra vár.

⁸ E kérdés részletekbe menő megvitatásával dolgozatunk keretei között természetesen nem foglalkozhatunk.

KOLOZSVÁR TÖBBI MŰEMLÉKEI is megszabadultak az állandóan fölöttük függő Damoklesz kardtól s a megértő, szeretetteljes gondviselés melegét élvezhetik. Mátyás szülőházának restaurálását Kós Károly, az arra leghivatottabb erdélyi építőművész, a MOB állandó kolozsvári megbízottja vezeti; ugyanő irányította a XIX–XX. századforduló legkülönb kolozsvári műemlékének, az egykori Toldalag–Korda-háznak (most *Bánffy* Miklós gróf palotájának) 1940–42 között való restaurálását is, amelynek gondosságát nem lehet eléggé dicsérnünk; e helyreállítás műérzéke mintaképpül szolgálhat messzi földön. Kolozsvár városa is, *Keledy* Tibor polgármester buzgólkodására, mindent megtett, hogy a főter házait tulajdonosaik rendbe hozzák, eltűnjenek homlokzataikról a rikító cégtáblák, a város patinájához méltatlan, ízléstelen reklámok s tiszta, ápolts külsőt nyerjenek. Így nyert új arculatot a Bánffy-palota is, az erdélyi XVIII. századi építészet legkimagaslóbb monumentuma, Blaumann János alkotása. Csak örülhetünk annak, hogy a palota siralmas homlokzatát rendbe szedték s nem árasztja maga körül a hulló vakolattal a pusztulás levegőjét; a tatarozásnak azonban nem szabad addig mennie, hogy a történelmi jelleget, az ódon zamatot a friss, vakítóan világos mázolással egészen eltüntesse. Hasonlóan sürgős intézkedést vár a MOB-tól, a különben 1942. január havában hivatalosan is műemlékké nyilvánított palota udvarának régi fényébe való helyreállítása; a borzalmas moziépületnek el kell tűnnie, hogy a gyönyörű udvar oszlopos tornácai mind a négy oldalt teljes pompájukban bontakozhassanak ki. Számos más feladat is vár még az illetékesekre, így a házsongárdi temető rendbehozatala, a történelmi és művészi síremlékek méltó állapotba helyezése. Ügyelni kell természetesen arra is, hogy a meginduló modern építkezések ne veszélyeztessék Kolozsvár műemlékeit és a város történelmi hangulatát. Itt az új városház építésének ügyére emlékeztetünk; a román uralom utolsó éveiben már felmerült a főter déli oldalán emelendő hatalmas, kaszárnyaszerű épület terve, amelynek a mai, Kagerbauer Antal alkotta szép neoreneszánsz tanácsház (1843–46) s még 2–3 szomszédja, így a Simai Lukács-féle ház is áldozatul esett volna. Szerencsére e szörnygondolat keresztülviteléhez – amely a főteret jövátéhetetlenül tönkretette volna – már nem volt idő, de a tanácsház eltüntetésének eszméje mostanában is felmerült; az általános megrökönyödés és az illetékesek vétója azonban levette a napirendről a kérdés ily módon való megoldását.

Erdély-szerre megindult egyszersmind az utolsó két évben – amennyire a háborús gazdasági helyzet megengedte – a régi emlékek, templomok tatarozása, a románok eltávolította szobrok visszaállítása; a MOB-tól függetlenül is. A városok, az egyházak s a magánosok egyaránt kivették részüket e feladatból; cikkünkben a munkálatok részletes felsorolására nem térhetünk ki. Különös jelentőséggel emelkedik ki a sorból a zilahi Wesselényi-szobornak, Fadrusz remekének eredeti helyére való visszaállítása, országos ünnepség keretében; visszakerültek régi talapzatukra Nagyváradon Szigligeti Ede és Szacsvey Imre szobrai is; a földig lerontott, történelmi nevezetességű Tisza-ház, sajnos, már nem lehet újra visszaállítani. Nagyvárad egyik legkimagaslóbb műemlékének, a székesegyháznak ápolása *Schriffert* Béla protonotárius kanonoknak a váradi egyházmegye apostoli kormányzó helytartójának állandó gondja; még a megszállás alatt restauráltatta a három hatalmas főbb oltárképet, Fischer Vince műveit s az e munkát végző *Nikássy* Lajos 1942-ben az igen siralmas állapotban volt nyolc mellékoltárképet is kiválóan helyrehozta. *Macalik* Alfréd nagyváradai festőművész restaurálta a város tulajdonában lévő régi

történelmi arcképeket s ugyanőt bízták meg Bihar vármegye székháza portréinak és egyéb festményeinek (mint a Schöpf-képeknek) karbahozatalával. Nagyvárad városára vár az ősi vár maradványainak méltó restaurálása; itt is, mint Erdély annyi helységében, a tervek egész sora készül, hogy a magyar történelmi és művészi múlt emlékei teljes épségben megőrzessenek vagy helyreállítsanak. Nem kicsiny feladat hárul Erdély kastélyainak tulajdonosaira sem. Sajnos, elég ritka a megszállás alatt is oly tökéletes ép állapotban fenntartott emlék, mint a bonchidai és a geryeszegi kastély, amelyek uraik féltő szeretetéből csorbitatlanul maradtak; *Teleki Domokos* gróf, aki a román világban vezette a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár restaurálását, most az aranyosmedgyesi várkastély helyreállítását kezdeményezte; az erdélyi reneszánsz építészeti e kimagasló emléke – amely az idegen uralom alatt kincstári birtok volt – a legszárnyabb állapotban került vissza hozzánk. Tejétől, ajtó- és ablakkereteitől megfosztva, falaiban is pusztulás elé nézve várta a sürgős helyreállítást⁹ s *Lux Kálmán* fényes műérzékének köszönhető az immár befejezéshez közeli munka. Alapos tatarozásra vár a zsigó, a mezősámsondi és a görögényszentimrei kastély is s még megannyi más műemlék. A városoknak, házaknak s főképp az emlékek tulajdonosainak kell elvégeznie azt a munkát, amelynek gondját az állam nem képes egyes-egyedül magára venni.

A MOB célkitűzése Erdély műemlékei topográfiájának megírása és kiadása. A magyar műemlékügynek félévszázados programja ez immár s nemcsak Erdélyre, hanem az egész országra kiterjedő feladat. Új műemlékregisztert kell szerkeszteni, mert a régi, Gerecse-féle, 1906-ban kiadott helyrajzi jegyzék¹⁰ teljesen elavult; a bibliográfiai adatok is ugyancsak felgyülemlettek s a mai helyzetnek megfelelően ki kell egészíteni az összeírást. Nem sokkal csekélyebb probléma ez, mint a műemlékvédelem; az egyetemes magyar topográfia a hazai művészettörténelmi tudomány régóta megoldást sürgető kérdése. Megvalósításának lassú üteme is a nehéz időknél róható fel; szakemberek egész légiójának kellene bejárni az országot, gyűjteni az adatokat, fényképeket, írásos és nyomtatott dokumentumokat, szervezett tudományos tevékenység keretében. A MOB legújabb döntő lépést tett e tárgyban; *Gerevich Tibor* elhatározta Magyarország művészettopográfiájának megvalósítását. A művészeti tekintetben vezető városok kerülnek először sorra; sajtó alatt van az esztergomi műkincsek leírását tartalmazó I. kötet, készül Kassa és Pécs művészeti helyrajza s indulóban vannak a kolozsvári kötetek előmunkálatai is. A kincses város műemlékei így rendszeres tudományos összeírás elé tekintenek s e dolog magyar s erdélyi szempontból fölötté örvendetes.¹¹

⁹ V. ö.: *Gerevich Tibor*: Magyar műemlékei kiállítás a Nemzeti szalonban, 1942. nov. 25-dec. 8. Tájékoztató, 20 képpel. Bp. 1942. Műemlékek Országos Bizottsága. Egyet. ny., 7. l.

¹⁰ *Dr. Gerecse Péter*: Magyarország műemlékei, II. köt.: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, Bp. 1906. E kérdéssel részletesen írunk az említett *Hitel*-beli tanulmányban.

¹¹ A műemléki topográfiának természetesen elmellőzhetetlen tartozéka az alaprajzok és egyéb műszaki részletfelvételek összegyűjtése. A Műemlékek Orsz. Bizottságának rajztára igen gazdag erdélyi műszaki rajzokban; Kolozsvár tekintetében a Farkas-utcai templom és a ferences kolostor felvételeit említjük meg; újabban *Dr. Lux Géza* kitűnő műszaki felvételeivel gyarapodott a gyűjtemény. Kolozsvár számos műemlékének felvételezését legújabbban *Rados Jenő* tanítványai végezték el (Kolozsvári műemlékek. A Magyar Királyi Állami Felső Építőipariskola 1941–42. évi szünidei felvételei. Bp. 1942.) E gyönyörű kiadvány 48 lapnyi ritka tökéletességű felvételezést tartalmaz a Szent Mihály-templomról, valamint több reneszánsz, barokk és klasszicista emlékről; kiadását *Dr. Szinyei Merse Jenő* vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint Kolozsvár városának támogatása tette lehetővé. A mű példaadó útmutatásul szolgálhat Erdély műszaki felvételezése dolgában.

Természetesen kívánatos, hogy egész Erdély topográfiai felvételezése mihamarabb meginduljon. Két évtizede hangzik a sirám az anyaországtól, hogy Erdély műemlékei mily nehezen férhetők hozzá a rendszerezés szempontjából s féltő, hogy idegen birtokállományhoz könnyelvetnek el szellemtudományi tekintetben is; íme az alkalom, hogy legalább fél Transszilvánia műemlékei töviről-hegyire megismertessenek s így az országrész nyugati szellemű műgyakorlata félremagyarázhatatlanul kidomborodjék. A szervezett műtörténeti tudományos munka az erdélyi honismeretnek és a magyar műemlékügynek egyik legelső megoldásra váró kérdése.

III.

ÉLET, MOZGÁS, NAGYSZABÁSÚ TERVEK, megindult tevékenység, hő remények s nekilendülő munka; mindez a belvederei döntésnek köszönhető az erdélyi műemlékek utolsó két évi történetében. Minden magyar lelke örül, ha erről hallhat s beszámolhat; elszoruló szívvel nézünk azonban át az új határon túlra, Dél-Erdély műemlékeire, amelyek csak földrajzi helyzetükben különböznek a többiektől, de történeti kialakulásukban, művészeti stílusukban, egész valóságos és szellemi alkatukban Észak-Erdély műemlékeinek elszakíthatatlan édestestvérei. E műemlékek is, *művészeti földrajzi értelemben magyar műemlékek*; sőt, éppen a legbecesebb, művészeti értelemben a legkimagaslóbb, történeti kegyeletben a legszeretettebb magyar monumentumok egész sora emelkedik Dél-Erdély földjén s az ezekkel való törődésről a magyar tudományosság soha le nem mondhat. Valóságos sorsukba azonban jelenleg nem avatkozhatunk be; sajnós, a második belvederei döntés nem foglalkozott a műemlékek jogi helyzetével közelebről, míg az első, a Felvidék északi részén maradt magyar műemlékek sorsát – mint a pozsonyiakat – az ottani magyar népközösségre bízta. A második döntőbírósi határozat hallgatólagosan, egyértelmű kettéosztást nyújt e tekintetben; Észak-Erdély műemlékei magyar, Dél-Erdélyé román fennhatóság alá kerültek s így ez utóbbiak szempontjából közjogilag ma is ugyanaz a helyzet, amelyet legutóbbi *Hitel*-beli tanulmányunkban fejtegettünk.

Seregszemlét tartanunk az odaát maradt műemlékekről e szűkre szabott cikkben lehetetlen feladat; csak a legfontosabbakat említhetjük meg s a mindenekelőtt szívesen elismerjük, hogy ez emlékek jó része az erdélyi szász néppel közelebbi összefüggésben áll, mint a magyarral. De állhat-e szorosabb, széttephetlenebb vonatkozásban a magyarsággal, az egyetemes magyar történelemmel és művészettel emlék Gyulafehérvár székesegyházánál vagy Vajdahunyad váránál? A fehérvári dóm az egyetlen épen fennmaradt félköríves stílusú magyar székesegyház, építészeti alkatában s szobrászati díszével művészetünk ezer évének fényes dokumentuma, az Árpád-kori, gótikus, reneszánsz és barokk stílus tömérdek emlékét őrzi s a hazai történelem annyi nagy eseményének élő tanúja, a Hunyadiak, Izabella, János Zsigmond, Fráter György, Bocskai István, Bethlen Gábor temetkezési helye, az erdélyi Pantheon s a katolikus püspök székes temploma mindmáig! S nem él minden magyar szívében Vajdahunyad vára, Hunyadi János alkotása, a legszebb várkastély? Hatalmas bástyái, karcsú tornyai, annyi viszontagságot kiállott ódon falai a magyar história ötszáz évéről regélnek... S e kettőt követi a várak, kastélyok, templomok serege, minden díszükkel s ékességükkel. Itt emelkedik Fogaras vára,

a Mailáthok, Rákócziak vára, a Báthoryak, Bethlenek, Apafiak otthona; Keresd gyönyörű várkastélya; a bethlenszentmiklósi kastély, Bethlen Miklósnak, a nagy államférfinak saját maga tervezte alkotása, a reneszánsz építészet egyik fő momentuma; Déva vára romjainak tövében áll Bethlen Gábor Magna Curiája, a Kárpátokban Törcsvára, Alvincen Martinuzzi Fráter György kastélya; itt emelkednek Torockószentgyörgy, Kolcvár várának omladéakai, Rákóczi György várkastélya Radnóton, Bethlen István fejedelem küllővári kastélya, az alsórákosi Bethlenkastély, Barcarozsnyó, Szelindek várai, Kőhalom vára, Aradban Solymos és Világos, a kastélyok között a gerendi, kerelószentpáli, fehéregyházi, ózdi, a tordai fejedelmi ház – mily sora a nagy értékű, minden tekintetben magyar műemlékeknek!... A templomok élén járó Fehérvár mellett jó a nagyenyedi templomvár, a Bethlen-kastélyal; Dél-Erdélyben emelkednek a tordai templomok, Erzsébetváros két barokk temploma, Arad, Lugos, Temesvár egyházai, Magyarvaskó, Erked, Vízakna templomkastélya, az almakeréki templom gyönyörű freskóival, akár a magyarfenesi s a kisebb falusi magyar templomok – Óraljaboldogfalva, Boroskrakkó, Oltszakadát – egész serege. Dél-Erdélyben maradtak ezenkívül a szépséges szász városok: Szeben, Brassó, Segesvár, Medgyes műemlékei, a szász templomkastélyok szinte valamennyien; Berethalmot, Muzsnát, Prázsmárt, Szászhermányt, Nagydisznódot, Nagycsúrt, Szentágotát ragadjuk ki a hosszú sorból; az egyházi műemlékek közül tollunkra kívánczok Szászsebes, Kerc, Kisdisznód, Felék, Keresztényfalva, Homoródbene, Nagyekemező – az erdélyi félköríves stílus és a gótika történetének megannyi kiszakíthatatlan emléke. A nyugati szellemű erdélyi művészet egységességét hirdetik a szászok birtokában lévő műemlékek, csakúgy, mint a magyar királyok, erdélyi fejedelmek s nagyurak várromjai, kastélyai, a magyar egyházak templomai; éppen e „szász” műemlékek bizonyítják a legbeszédesebben az egyetemes erdélyi művészetnek töretlen nyugati igazodását s a magyar művelődés és műgyakorlat egységesítő hatását. A magyar királyok betelepítette s az erdélyi fejedelmek oltalmazta szász nép birtokában lévő emlékek ugyanoly művészeti földrajzi területhez tartoznak, mint a románok templomai, amelyeken, mint a hunyadmegyei hosszanti alaprajzú kőtemplomokon (Nagysztrót, Nagycsulát, Berekszót említjük) és a magyar népi emlékek építéstílusát lemásoló falusi fatemplomokon a nyugati keresztény művészet stílusváltozásai ismerhetők fel. Bizánc hatását főképpen Demsus, Guraszáda, Vajdahunyad, Felsőszombatfalva templomai képviselik; a fogarasi és a brassói román templomok már a keleti kereszténység modorának erdélyivé való hasonulását, a transzilván szellem befolyását érzékeltetik.¹²

DÉL-ERDÉLY MŰEMLEKEI semmivel sem érdemelnek kevésbé gondos ismertetést északi testvéreiknél; a nagy történelmi fordulat azonban sorsukat még sötétebbre festette, mint a trianoni időkben volt. Jogilag csakúgy az 1919-i román műemléktörvény hatálya alá tartoznak, mint a belvederei döntés előtt; a „Comisiunea Monumentelor Istorice” erdélyi „és a vele szomszédos” vidékeinek szakosztálya mondja ki a döntő szót felettük.¹³ A bizottságban ülő román egyetemi tanároktól azonban – s ezt az elmúlt évtizedek bebizonyították – a magyar mű-

¹² L. minderről: Erdély művészete c. könyvemet (Bp. 1941).

¹³ Részletesen írunk e törvényről és a bizottságról idézett *Hitel*-beli cikkünkben.

emlékek védelme dolgában egy ujjmozdítást sem lehet várni; az a nagy szerep, amelyet az erdélyi emlékek játszottak a bécsi döntés kivívásakor, nyilván még nagyobb animozitást szült velük szemben. Nem is tudunk semmit sem arról, hogy a bizottság 1940 óta akár csak egy, magyarnak minősíthető művészeti emléket helyreállított volna; a háború miatt amúgy is lecsökkent tevékenységét – még egyetlen újabb műtörténeti kiadvány sem jelent meg – a római emlékek napfényre hozatala és a román nép fatemplomaira való vigyázás tölti ki. A romániai magyarság viszont még azt az erőt és súlyt sem tudja e tárgyban kifejezni, amelyet 1940 előtt, még a legkomorabb időszakban is megmutatott. Az erdélyi magyarságnak számban s műveltségi fokban túlnyomóan jelentősebb része került vissza az anyaországhoz. Kolozsvár nemzetvezető szerepe a déliekre nézve megszűnt, az első vonalbeli kisebbségi vezetők – egy-két kivétellel – a budapesti parlamentben ülnek, az Erdélyi Múzeum Egyesület pedig a Ferenc József Tudományegyetemmel testvériesülve fejt ki tudományos tevékenységét. A hazai műemlékekkel foglalkozó kisebbségi szakemberek kivétel nélkül magyar állampolgárokká lettek újra, s így senki sem maradt odaát, aki a romániai Magyar Népközösség vezetőit ily irányban tájékoztathatná vagy segíthetné; teljesen megszűnt a magyar műtörténeti tudomány a belvederei határokon túl. A közvélemény ugyancsak elhallgatott; a sajtó, amely annak idején eleven erő volt, immár egyetlen s nem is szorosán erdélyinek vett napilapra zsugorodott össze. A Magyar Népközösség s a magyar egyházak vezetőinek gondja így a dél-erdélyi, magyar tulajdonban lévő emlékek lehető istápolása; elképzelhetjük azonban, hogy a reájuk nehezedő súlyos kötelezettségek, a tömérdek, létkérdésszerű tennivaló közepette s küzdelmes anyagi helyzetükhöz képest semmiféle rendszeresen megszervezett ily nemű tevékenységre nem gondolhatnak. A legszomorúbb negatívumok képét rajzolhatjuk csak fel, ha Dél-Erdély magyar műemlékügyére tekintünk; kivált, ha legfontosabb emlékünket, a fehérvári dómot nézzük, össze kell szorulnia szívünknek. A székesegyház oromfalaiban nagy repedések tátonganak; a padlózat feltépve áll, ahogy a világháború alatt abbamaradt restaurálásakor volt, változatlan a nevezetes síremlékek méltatlan elhelyezése s a töredékek, köemlékek – köztük az Árpád-kori magyar művészet kimagasló alkotásai – összehányva hevernek egy sötét, szűk raktárban. De hogy is volna képes Erdély püspöke egyházmegyéjének jelenlegi helyzetében méltó állapotba hozni a dómot, hisz e munka milliókat emésztene fel s avatott szakemberek, magyar műtörténészek és építészek közreműködését kívánná!?

Templomaink nagy átlaga mindamellelt – nem pár évtizedre épültek – elég jól bírja az idők folyását; papjaik s a hívek minden lehetségest megtesznek érdekükben. Ugyanez a helyzet azoknál a kastélyoknál, amelyet maiglan is tehetősebb magyar urak laknak. Kitűnő állapotban van Keresd, Kerelőszentpál, Küküllővár; a nevezetesebb várakkal sincs baj, Fogarasnak még két év nem sokat számít az évszázadok vihara után; Vajdahunyad a románoknak is gondoskodásuk tárgya, ismeretes történeti illúzióik miatt, aminek azonban műemlékügyi szempontból csak örülhetünk. Töröcsvára, amely néhai Mária királyné tulajdonába került a trianoni világban, annak idején szintén óvatosan vigyáztak. Sajnálatosan azonban egyre pusztul az alvinci s az alsórákosi kastély, Bethlenszentmiklós sincs ragyogó helyzetben; a sort azonban nem folytathatjuk, mert rendszeres műemléki kataszter, vagy akár jelentések még Dél-Erdélyben sem ismeretesek, nemhogy a határon innen mindezt részletes figyelemmel kísérhetnénk. Jelentős restaurálást csupán egyet

jegyezhetünk fel: a nagyenyedi templomvár erődítésébe épített nevezetes Bethlen-kastély gondos és odaadó rendbehozatalát; e munkálat múlt évi elvégzése Szász Pálnak, az enyedi kollégium főgondnokának, a dél-erdélyi magyarság egyik vezetőinek érdeme.

ELISMERÉSSSEL KELL ADÓZNUNK az erdélyi szászoknak is, ha a tulajdonukban lévő műemlékek hosszú sorozatára tekintünk. A szászok mindig a legteljesebb mértékben átértékelték műemlékeik nagy nemzeti jelentőségét, a legmészszebbmőnően áldoztak kitűnő karbantartásukra, áhítatos gonddal és szeretettel vigyáztak régi templomaik, városi házaik minden kövére; elősegítette természetesen őket a magyarságénál összehasonlíthatatlanul előnyösebb gazdasági helyzetük s az a körülmény, hogy népi, közművelődési és egyházi szervezeteik csorbítatlanul egyazon területen maradtak. A háborús világ az utóbbi két évben azonban lényegesen mérsékelte az ő tevékenységüket is. Csak néhány nagyobb munka elvégzésére gondolhattak; elsősorban lankadatlanul folytatják a brassói fekete templomnak 1937 óta tartó általános restaurálását, a hívek önkéntes adományából. 1942-ben a szentély-oldal tatarozásával készültek el; az új apostolalakok Boege Richárd brassói szobrász alkotásai. Újonnan indult meg a gyönyörű berethalmi templomkastély nagyvonalú helyreállítása; e munkát dr. Phleps Hermann vezeti, aki Erdélyből származott el Danzigba s az ottani műszaki főiskola tanára lett.¹⁴ Szebenben pedig a Huet tér 18. sz. házában, az evangélikus főtemplomhoz közel egy egykori kápolna belső terét fedezték fel, a falain a XVI. század első negyedéből való falképmaradványokkal, amelyek Szent Kristófot ábrázolják. Végül a „Forschungsinstitut der deutschen Volksgruppe” 1941–42-ben egy kőkorszakbeli telep maradványait ásatva ki Kelnek mellett.¹⁵

A szászok műtörténeti tudományos tevékenysége a belvederei döntést megelőző keretekben folytatódott; nagytekintélyű régi folyóiratuk, a „Siebenbürgische Vierteljahresschrift” „Deutsche Forschung im Südosten” címet vett fel; itt jelent meg Bielz Gyulának, a legkiválóbb erdélyi szász műtörténetírónak, a Bruckenthal Múzeum elnökének, két legújabb tanulmánya is.¹⁶ Horwath Walternek a templomkastélyokkal foglalkozó jeles könyvét immár másodszer nyomták újra Szebenben;¹⁷ Berlinben jelent meg Wühr Hansnak „Siebenbürgen” című, az erdélyi német művészettel foglalkozó díszes albuma.¹⁸

ÁTTEKINTÉSÜNKNEK VÉGÉRE ÉRTÜNK így s bár a kép, mit felrajzolni igyekeztünk, töredékes és hiányos, a legfontosabbat azonban – reméljük – világosan érzékelteti. Mindenki előtt kidomborodhatik a különbség, amely a kétfelé

¹⁴ L. erre nézve: Hermann Phleps: Wiederherstellungsarbeiten an der Kirchenburg Birtihalm in Siebenbürgen. *Xentralblatt der Bauverwaltung vereinigt mit Zeitschrift für Bauwesen*, Berlin, 62. Jhg., 4. Februar 1942, Heft 5/6, S. 61–65.

¹⁵ Az ásatás eredményeire nézve l.: Fritz Roth cikkét, *Deutsche Forschung im Südosten*, 1. Jhg. Hermannstadt, 1942. S. 200–214., X. Taf. Abb.

¹⁶ Julius Bielz: Deutsch-siebenbürgische Hafnerarbeiten für die Moldau. *Deutsche Forschung im Südosten*, 1. Jhg. Heft 2, 1942. S. 260–2, mit 4 Abb., valamint *ugyanő*: Nochmals der Heltauer Bildstein, *ugyanott*, 1. Jhg. Heft 3, 1942. 461–3, mit 3 Abb.

¹⁷ Walter Horwath: Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen, baugeschichtlich untersucht und dargestellt. 2. verbesserte Auflage, 1940, Hermannstadt, Verlag der Honterus-Buchdruckerei. 128. 1., számos képpel.

¹⁸ Hans Wühr: Siebenbürgen. Deutscher Kunstverlag, Berlin, 30. S. 72. Taf. Abb. 40.

osztott Erdély műemlékeinek sorsára mutat; mindenki elgondolhatja, s aki végigjárta a legutóbb Budapesten rendezett s országos feltűnést keltő, gyönyörű műemléki kiállítást, tulajdon szemével is láthatta, mit jelent az, ha egy ország műemlékei a birtokoló államhatalom megértő szeretetét élvezhetik. Észak-Erdély műemlékeire sem pusztá szavak immár *Gerevich* Tibor mondatai: „Műemlékeink az egész nemzet szellemi tulajdona, kincse; múltunk megbecsülésére intenek, a nemzeti öntudatot nevelik, amire a mai sorsdöntő időkben különösen nagy szükségünk van; történelmünk leghitelesebb okmányai, országszerte szétszórtan, múltunk megismerésének nagy kőlevéltárát szolgáltatják...”¹⁹

S ami még túl van a határokon, arra álljon a gambettai mondás: *toujours y penser, jamais y parler*. Hallgatva is szüntelen gondolnunk kell rájuk.

BIRÓ JÓZSEF

¹⁹ Magyar műemléki kiállítás (1. a 9. jegyz.), 14. I. – A kiállítás az 1934-ben újjászervezett MOB nyolc évi munkásságának eredményeit mutatta be; a fényes teljesítményt és *Gerevich Tibor* elnök érdemeit behatóan méltatja *Veridicus: Magyar műemlékvédelem*. Magyar Szemle, 1943. évi XLIV. köt. 1. sz., 23–28. l.